

Гуменюк Тетяна (м. Івано-Франківськ)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

gumenjuk-tetjana@rambler.ru

УДК 930.1:94(477.8)

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ

У статті охарактеризовано вітчизняні дослідження історичного розвитку, етапів формування історичного краєзнавства Волині, історію створення та діяльності краєзнавчих музеїв, наукової спадщини волинських краєзнавців у другій половині 1940-х — першій половині 1980-х рр.

Ключові слова: *розвиток історичного краєзнавства, історичні дослідження, сучасні науковці, Волинь, діяльність краєзнавців.*

За останні десятиліття посилюється інтерес до першовитоків і джерел минулого, до вивчення історії краю. Українське краєзнавство переживає сьогодні піднесення, підвищилась його роль у розбудові національної освіти, науки та культури України. Актуальності набувають комплексні регіональні дослідження, активно розгортається краєзнавчий рух. Складність дослідження історії краю полягає в тому, що важко дійти певних висновків, оцінок, які раз-по-раз можуть наштовхуватись на політико-ідеологічні бар'єри¹. Злам комуністичної системи відкрив шлях для розвитку гуманітарних досліджень в Україні.

Метою статті є з'ясування сучасного стану, повноти й достовірності вивчення розвитку історичного краєзнавства Волині у другій половині ХХ ст., виявлення недостатньо досліджених питань.

Післявоєнні часи наклали свій відбиток на історико-краєзнавчі дослідження з вивчення Волині. Весь комплекс гуманітарних питань: проблеми краєзнавства, охорони пам'яток та археології у тоталітарному суспільстві фактично зник з поля зору. Плідно працювали регіональні краєзнавчі та етнографічні музеї, переважно народної архітектури та побуту. У 1950–1960-х рр. вийшло ряд історико-краєзнавчих статей в обласних і районних часописах. Розвиток краєзнавчої науки на Волині за роки радянської влади (1939–1985 рр.) висвітлили Р. Арцішевський, Г. Бондаренко, Н. Бурчак, Б. Ярош, В. Наконечний, М. Онуфрійчук, Л. Протас, М. Сверба, О. Бренчук, В. Конопля, М. Кучінко, В. Кудь². Р. Арцішевський, Г. Бондаренко, Н. Бурчак, Б. Ярош відзначили, що на початку 1950-х рр.

найбільш глибоко досліджувались питання класової боротьби і революційних подій на Волині періоду трьох революцій і громадянської війни в Росії. Над цими проблемами активно працювали професори О. Михайлюк, П. Сміян, М. Кравець, П. Денисовець, доценти Р. Оксенюк, Д. Цимбалюк, С. Виноградов, Д. Огарін та інші дослідники та краєзнавці³. З 1953 р. починає виходити збірник наукових праць викладачів Луцького педінституту, в якому опубліковано значну кількість краєзнавчих досліджень. З середини 1950-х рр., відзначають автори, з'являються ґрунтовні видання з історії краю окремих періодів, окремих населених пунктів. Вийшли книги і статті про міста Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Любомль, Берестечко та ін. Це зокрема дослідження Я. Іллященко, О. Михайлюка, Р. Оксенюка, П. Сміяна. В 1970 р. з'явилася книга з історії міст і сіл Волині⁴. Висвітлюючи розвиток краєзнавчих досліджень, Р. Арцішевський, Г. Бондаренко, Н. Бурчак, Б. Ярош висвітлили діяльність вчителя історії с. Торчин Г. Гуртового та викладача художньої школи В. Пясецького. Питання історії Волині в роки Вітчизняної війни і післявоєнної відбудови знайшли своє відображення в публікаціях К. Зубчук, В. Наконечного, М. Радулєвича, А. Філатенко, А. Якубюка та інших краєзнавців⁵. Автори повідомили, що у 1970–1980-х рр. виходять цікаві краєзнавчі і туристичні путівники-довідники, нариси як в цілому по Волині, так і по окремих населених пунктах, музеях і меморіалах. Науковці описали також тематику наукових історико-краєзнавчих конференцій, які відбувались на базі Луцького педінституту в першій половині 1980-х рр.

Деякі аспекти історико-краєзнавчої роботи, зокрема впровадження комплексної програми у 1984 р. по виявленню, фіксації і картографуванню різночасових пам'яток археології Волинської області за участю відділу археології західного регіону УРСР Інституту суспільних наук АН УРСР, музею археології Луцького педінституту і Волинського обласного інституту удосконалення вчителів в систему історико-краєзнавчої роботи шкіл Волині висвітлили В. Конопля та М. Кучінко⁶.

Процес підготовки та створення краєзнавчого товариства Волинської області у 1989 р. проаналізували Г. Бондаренко, В. Наконечний, М. Онуфрійчук, Л. Протас⁷. Автори опублікували проект Статуту Волинського обласного краєзнавчого товариства (об'єднання) «Краєзнавець».

Основні етапи розвитку краєзнавчої науки, теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства Волині у другій половині ХХ ст. дослідили сучасні науковці Г. Бондаренко, Б. Заброварний, Б. Прищєпа, С. Терський, А. Силук, І. Ярмошик⁸. Український краєзнавець, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців Волині Г. Бондаренко відзначив, що перші повоєнні наукові історико-краєзнавчі

праці волинських дослідників ґрунтувалися на досягненнях радянської історичної науки в галузі краєзнавства. Найбільш глибоко досліджувалися у той час питання класової боротьби й революційних подій на Волині періоду трьох революцій і громадянської війни в Росії⁹. З другої половини 1950-х рр. історико-краєзнавчі дослідження помітно активізувалися, що передусім позначилось на формуванні джерельної бази, а саме: створенні архівних, музейних і бібліотечних фондів на основі матеріалів археологічних досліджень, документів, літератури. Хоча й невеликі кошти, але спрямовувалися державою на відновлення роботи бібліотек та музеїв, формування бібліотечних книжкових фондів і каталогів, збирання музейних експонатів та створення експозицій, історичні дослідження та археологічні розкопки¹⁰.

Досліджуючи розвиток історичного краєзнавства Волині періоду 1946–1991 рр., С. Терський відзначив, що серед представників місцевої інтелігенції захоплення давньою історією краю у 1950–1960-х рр. не набуло поширення, навіть незважаючи на перетворення у 1959 р. Луцького державного учительського інституту на педінститут. Причиною цього необхідно вважати, окрім політичного тиску державних органів, певну відсталість суспільного та економічного розвитку краю. Фаховий рівень потенційних краєзнавців залишався низьким¹¹. Проводилася остаточна «радянська» існуючих культурно-освітніх установ. «Хрущовська відлига», відзначив С. Терський, у деякому відношенні сприяла розвитку історичного краєзнавства. Автор висвітлив діяльність краєзнавчого музею у м. Торчині (відкрито у 1960 р.) та працю завідувача музею Г. Гуртового, діяльність місцевого музею у м. Володимирі (у 1978 р. музей перетворений на штатний історико-краєзнавчий відділ обласного музею) та внесок у комплектування археологічних фондів П. Заклекти, діяльність краєзнавчого музею у Любомлі і краєзнавчу працю Д. Остаюка.

Краєзнавчі дослідження в Луцькому педінституті проаналізували Г. Бондаренко та Б. Заброварний¹². Науковці виділили три етапи розвитку історичного краєзнавства: 1939–1950-ті рр., 1960–1980-ті рр., третій етап розпочався з 1985 р.¹³. Г. Бондаренко досліджуючи розвиток краєзнавства Волині у 1980-ті рр., відзначив, що краєзнавці Волинської області та Луцька об'єднувались навколо клубу «Краєзнавець» при обласній бібліотеці, який очолював В. Наконечний. Однак суттєве пожвавлення у розвиток краєзнавчого руху внесло виникнення Волинського обласного відділення Українського фонду культури, який було створено 11 вересня 1987 р. В області діяло 17 осередків УФК¹⁴. Правління фонду стало у 1990 р. ініціатором створення Волинського обласного товариства краєзнавців¹⁵. Г. Бондаренко повідомив, що Волинська обласна організація була однією з перших, яка відновила свою діяльність у 1989 р., а делегати обласного

товариства краєзнавців Г. Бондаренко — голова, О. Гуртовий, М. Онурійчук, Л. Протас — члени Президії товариства і краєзнавець О. Бренчук брали участь в установчому I з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців, який відбувся у 1990 р.¹⁶

В історичному краєзнавстві Волині, підсумував Г. Бондаренко, більше ніж за півстоліття було створено величезну джерелознавчу та історіографічну базу. Конкретно це виражається у фіксації матеріалів пам'яток історії та культури краю, у проведенні археологічних розкопок і збиранні матеріалів, етнографічних, фольклорних та інших експедицій, в створенні докладної історичної бібліографії й історіографічних оглядів в наукових збірниках та пресі¹⁷. Г. Бондаренко проаналізував краєзнавчу, зокрема виставкову діяльність музеїв Волині в другій половині 1980-х рр., окреслив тематику наукових історико-краєзнавчих конференцій, які відбулись у Луцьку, Рівному, Новоград-Волинському, Ізяславі. Матеріали конференцій та науково-краєзнавчі збірники охоплюють значне коло питань історії Волині різних часів. Книги і публікації В. Денисюка, Г. Гуртового, М. Кучинка, М. Киричука, А. Силюка, П. Троневица дають можливість глибше вивчити і зрозуміти історію Волино-Поліського краю¹⁸.

Заслуговує уваги праця краєзнавця О. Бобака «Час відкриває істину», котра висвітлила значимість наукового доробку О. Цинкаловського як в краєзнавстві волинського краю, так і України загалом¹⁹. Автор розповів про такі відомі постаті у краєзнавстві Волині як Г. Гуртового, В. Пясецького, М. Корзонюка, з якими довелося спілкуватися і зустрічатися О. Цинкаловському у різні періоди його життя. Матеріал про життя і діяльність Г. Гуртового, засновника у 1957–1960 рр. в Торчині історичного музею, автора сотні досліджень і публікацій з історії міст і сіл Волині містить книга «Голгофа Голоду: Спогади про пережите», в якій вміщено спогади Г. Гуртового²⁰. Вітчизняні історики відзначають, що Г. Гуртовим проведені серйозні дослідження в галузі історичного краєзнавства Волині. Краєзнавець одним з перших серед сучасних науковців підняв з небуття імена видатних історичних постатей України. Предметом дослідження краєзнавця стала новітня історія України — голодомор 1932–1933 рр., трагедія в Луцькій тюрмі в червні 1941 р., діяльність ОУН–УПА на Волині. Багато уваги Г. Гуртовим приділено дослідженню українського козацтва.

Наукову діяльність та доробок волинських краєзнавців Д. Остапука, М. Корзонюка, В. Кмецинського, Л. Пучковського проаналізували О. Остапук, Л. Василюк, Ю. Харко, Г. Бондаренко, А. Силук, О. Вернидубов, О. Нагорна, Н. Корінчук, Л. Оляндер, Н. Пась, Л. Гайдай²¹. Автори наукових розвідок подали багатий архівний матеріал, зокрема листування Д. Остапука, М. Корзонюка, бібліографію праць М. Корзонюка. У спога-

дах про батька О. Остапюк повідомив, що з початку 1960-х рр. Д. Остапюк, опрацювавши матеріали архівів міст Луцька і Львова, склав велику картотеку історичних довідок; почав клопотатися про необхідність створення краєзнавчого музею в Любомлі²² (музей урочисто було відкрито 28 травня 1973 р.). О. Вернидубов та О. Нагорна простежили наукові інтереси, творчий шлях краєзнавця В. Кмецинського, котрий після закінчення Чернівецького державного університету в 1952 р. приїхав за направленням на роботу в Камінь-Каширське педагогічне училище. Вчений займався дослідженням історії м. Каменя-Каширського та навколишніх сіл, збирав і систематизував поліський фольклор та легенди. Автори відзначили, що В. Кмецинський укомплектував фонд уродженця м. Каменя-Каширського член-кореспондента АН УРСР Є. Шабліовського, діяльність якого охоплювала багато галузей вітчизняного літературознавства, шевченкознавства²³. Основні віхи життєвого шляху поліського етнографа В. Кмецинського описали у спогадах Н. Корінчук, К. Мороз, М. Півницька, Т. Кмецинська²⁴.

Краєзнавчі, археологічні та діалектологічні дослідження М. Корзонюка описали Л. Василюк та Ю. Харко²⁵. Автори повідомили, що науковець записав понад 400 пісень, серед яких багато рідкісних, не зафіксованих іншими дослідниками, уклав тритомний фольклорно-етнографічний збірник «Волинське Надбужжя» (I том, 1987 р.; II — 1989; III — 1990 рр.)²⁶. Справою всього життя М. Корзонюка було й живе українське слово: він зберіг від забуття 5600 діалектних слів, які вміщено у «Словнику західноволинських говірок», що був складений ще наприкінці 1960-х рр. і переданий до Інституту мовознавства АН УРСР для рецензії²⁷. Багаторічна праця М. Корзонюка була надрукована в 1987 р. у книзі «Українська діалектна лексика» у вигляді «Матеріалів до словника західноволинських говірок». Автори відзначили, що зібравши мікротопоніми Іваничівського та Володимир-Волинського районів М. Корзонюк 1982 р. укомплектував їх у «Каталог мікрооб'єктів Волинського Надбужжя», де вміщено понад 800 місцевих географічних назв²⁸.

Основні напрями діяльності волинського краєзнавця В. Пясецького проаналізувала В. Надольська²⁹. Детально автор описала дослідження краєзнавцем історичного минулого міста Луцька, також міст Володимира, Любомля, Устилуга, Горохова, історію передмість Завилля, Зап'ятниче, Риловича, Залужжя, Іллінщина, Провалля. Автор відзначила, що більшість матеріалів щодо минулого міста Луцька і Волинського краю введені краєзнавцем у науковий обіг вперше. Так, матеріали Луцького гродського суду, зокрема справа про розгром «показаними лучанами» Бернардинського монастиря влітку 1648 р., послужила для краєзнавця основним джерелом відомостей про заселення навколишньої території та північну межу міста в середині XVII століття³⁰.

Л. Гриб описала наукову діяльність етнографа, фольклориста О. Кондратович, уродженки с. Кримне Камінь-Каширського району³¹.

Краєзнавчі дослідження, експедиційну діяльність Волинського краєзнавчого музею дослідили Є. Ковальчук, Г. Бондаренко, Л. Грицина, С. Панишко³². Зокрема, Є. Ковальчук висвітлила етапи збиральницької діяльності Волинського краєзнавчого музею, процес комплектування фондів музею, створення відділів музею. У 1965–1968 рр. в результаті спільних експедицій по Волині (виїзди з участю Б. Возницького, П. Жолтовського, О. Ошуркевича та Й. Струцюка) до Волинського краєзнавчого музею було передано пам'ятки іконопису і декоративно-прикладного мистецтва. У 1970 р. були організовані експедиції Волинського краєзнавчого музею у Ратнівський, а в 1974 р. — в Ківецьвський і Маневицький райони. В результаті експедиції 1970-х рр. відбулось комплектування фондів музею історико-етнографічними матеріалами³³. Також Є. Ковальчук висвітлила експедиційні виїзди працівників художнього відділу музею М. Чернюка, Л. Войницької і Т. Левицької у 1970–1980-х рр., обстеження культових споруд області у 1981–1986 рр. В експедиціях 1981–1982 рр. взяли участь працівники двох відділів музею — історії релігії і атеїзму та художнього. Це завідуючі цими відділами Л. Рожок, М. Чернюк; наукові працівники Т. Єлісеєва, Є. Ковальчук, В. Буднікова, В. Антонюк, С.Крейнін, О. Низькохат, Г. Лобань, Т. Левицька, Л. Войницька³⁴.

Таким чином, на початку 1990-х рр. відбулося відродження історико-культурного процесу Волині післявоєнної епохи. Перед краєзнавцями, етнографами виникли нові завдання, зумовлені не стільки вивченням історичного краєзнавства окремих населених пунктів західних областей у всій розмаїтості культури, звичаїв, скільки необхідністю узагальнити весь досвід історичного минулого краю в контексті історії України загалом. Аналіз досліджень свідчить, що провідні краєзнавці, історики незалежної України осмислили і висвітлили на новому методологічному підґрунті історію українського краєзнавства Волині у зазначений період, вплив жорсткого ідеологічного контролю на мислення творчої особистості. Важливими для наукового аналізу залишаються питання розробки вивчення наукової спадщини волинських краєзнавців другої половини ХХ ст., їхній внесок у розвиток українського історичного краєзнавства.

Гуменюк Татьяна (з. Ивано-Франковск)

Кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права Ивано-Франковского университета права имени Короля Данила Галицкого.
gumenjuk-tetjana@rambler.ru

Развитие краеведческих исследований на Волини во второй половине 1940-х — первой половине 1980-х гг.: историографические оценки.

В статье охарактеризованы отечественные исследования исторического развития, этапов формирования исторического краеведения Волыни, историю создания и деятельности краеведческих музеев, научного наследства волынских краеведов, во второй половине 1940-х — первой половине 1980-х гг.

Ключевые слова: *развитие исторического краеведения, исторические исследования, современные научные работники, Волынь, деятельность краеведов.*

Tetiana Humeniuk (Ivano-Frankivsk)

Associate Professor of the Chair of Theory and History of State and Law at the King Danylo Halytsky Ivano-Frankivsk University of Law, Candidate of Sciences.

gumenjuk-tetjana@rambler.ru

Development of region studies in Volyn in the second half of the 1940s — the first half of the 1980s: Historiographic assessments.

The article characterizes the national researches on the historic development, stages of formation of historic regional ethnography on the territory of Volyn, the history of establishment and activity of museums of regional ethnography, the scientific heritage of Volyn regional ethnographers in the second half of the 1940s — in the first half of the 1980s.

Keywords: *development of historic regional ethnography, historic researches, modern scientists, Volyn, activity of regional ethnographers.*

¹ Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. Етапи історичного краєзнавства і сьогодні // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. — Луцьк, 2009. — С. 207.

² Арцішевський Р., Бондаренко Г., Бурчак Н., Ярош Б. Розвиток краєзнавчої науки на Волині за роки радянської влади (1939–1985 рр.) // Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.). — Луцьк, 1988. — Ч. I. — С. 3–12; Бондаренко Г.В., Наконечний В.А., Онуфрійчук М.А., Протас Л.О. Про створення краєзнавчого товариства Волинської області // Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників). — Луцьк, 1989 — С. 9–11; Сверба М. Минуле із прийдешнім обнялись (розмова з найстаршим активним автором «Радянського Полісся» В.М. Кмецинським / М. Сверба // Радянське Полісся. — 1989. — 18 груд.; Бренчук О.І. Комплексне використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховній роботі // Минуле і сучасне Волині. — Луцьк, 1989. — С. 200–201; Конопля В.М., Кучінко М.М. Про деякі аспекти історико-краєзнавчої роботи на сучасному етапі // Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників). — Луцьк, 1989 — С. 202–206; Кудь В.О. Дослідження з історії Волині в працях викладачів Луцького педінституту // Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура. (Тези доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції). — Луцьк, 1990. — Ч. I. — С. 116–124.

³ Арцішевський Р., Бондаренко Г., Бурчак Н., Ярош Б. Розвиток краєзнавчої науки на Волині за роки радянської влади (1939–1985 рр.) // Минуле і сучасне Волині. (Тези

доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.). — Луцьк, 1988. — Ч. I. — С. 4.

⁴ Там само. — С. 5.

⁵ Там само. — С. 6.

⁶ Конопля В.М., Кучінко М.М. Про деякі аспекти історико-краєзнавчої роботи на сучасному етапі // *Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників).* — Луцьк, 1989. — С. 202–206.

⁷ Бондаренко Г.В., Наконечний В.А., Онуфрійчук М.А., Протас Л.О. Про створення краєзнавчого товариства Волинської області // *Минуле і сучасне Волині. (Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Присвячується 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР та 45-річчю визволення від фашистських загарбників).* — Луцьк, 1989 — С. 9–11.

⁸ Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. Етапи історичного краєзнавства і сьогодення // *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск.* — Луцьк, 2009. — С. 206–207; Бондаренко Г.В. *Історичне краєзнавство Волині: [Монографія]. Кн. 1.* — Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — 238 с.; Бондаренко Г.В. *Історичне краєзнавство Волині середини 80-х — кінця 90-х років XX століття (аналітичний аспект) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.* — Луцьк, 1998. — С. 5–7; Бондаренко Г. *Історико-краєзнавчі дослідження Волині 40–50-х років XX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету.* — Луцьк, 2000. — С. 76–79; Бондаренко Г.В. *Краєзнавство Волині (80-ті роки — 2001 р.): Історія та історіографія // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: Історичні науки.* — Луцьк, 2001. — № 10. — С. 219–228; Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. *Краєзнавчі дослідження в Луцькому педінституті // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (Луцьк, вересень–жовтень, 1993).* — Луцьк, 1993. — С. 12; Бондаренко Г. *Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства // Краєзнавство.* — 2011. — № 3. — С. 23–29; Прищепя Б.А. *Історичне краєзнавство Волині: навчальний посібник / Б.А. Прищепя, О.П. Прищепя.* — Рівне: ДМ., 2008. — 352 с.; Терський С. *Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: Монографія.* — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». — 2010. — 380 с.; Терський С. *З історії дослідження Волинського краю археологічною експедицією Львівського історичного музею (1957–2000 рр.) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* — Вип. 8. — Л., 2002. — С. 41–44; Терський С.В. *Середньовічні городища басейну р. Липи в дослідженнях краєзнавців Волині // Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю.* — Луцьк, 1991. — С. 22–24; Терський С.В. *Старожитний Лучеськ у світлі історії та археології // Літопис Червоної Калини. Історико-літературний часопис.* — Львів, 1999. — № 1–3 (88–90). — С. 238–259; Силюк А. *Бренчук Олексій Іванович // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): Довідник.* — К., 2003. — Т. 1. — С. 29; Силюк А. *З історії краєзнавчої бібліографії Волині // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск.* — Луцьк, 2009. — С. 196–197; Силюк А. *Історико-краєзнавча діяльність музеїв Волині: стан та тенденції // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Спілки краєзнавців України.*

Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. — Луцьк, 2009. — С. 197–201; Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ століть. — Житомир: Волинь, 2006. — 216 с.

⁹ Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волині: [Монографія]. Кн. 1. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — С. 119.

¹⁰ Там само. — С. 124.

¹¹ Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: Монографія. — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. — С. 93.

¹² Бондаренко Г.В., Заброварний Б.Й. Етапи історичного краєзнавства і сьогодення // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної Співки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. — Луцьк, 2009. — С. 206–207.

¹³ Там само. — С. 206.

¹⁴ Бондаренко Г.В. Краєзнавство Волині (80-ті роки — 2001 р.): Історія та історіографія // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: Історичні науки. — Луцьк, 2001. — № 10. — С. 232.

¹⁵ Там само. — С. 233.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — С. 235.

¹⁹ Бобак О.М. Час відкриває істину. Родовід Олександра Цинкаловського — патріарха волинського краєзнавства: художньо-біографічна оповідь. — Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2008. — 112 с.

²⁰ Гуртовий Г. Голгофа Голоду: Спогади про пережите. — Луцьк: Надстир'я, 2008. — 144 с.

²¹ Остапюк Д.О. Мій батько (Спогади про Д.О. Остапюка) // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 432–452; Василюк Л.Л., Харко Ю.М. Подвиг в ім'я науки // Там само. — С. 454–474; Бондаренко Г.В., Силук А.М. Зачарований Поліссям (Про вчителя-краєзнавця В.М. Кмецинського) // Там само. — С. 476–477; Вернидубов О.П., Нагорна О.В. В. Кмецинський — волинський краєзнавець // Там само. — С. 477–478; Корінчук Н. Поліський починатель — Василь Кмецинський, ім'я якого варте бути присвоєним Камінь-Каширському народному історико-краєзнавчому музеєві // Там само. — С. 479–483; Оляндер Л.К. Леон Пучковський — літописець села Литовежа // Там само. — С. 537–549; Пась Н. Дослідник Волинського Полісся (про Василя Михайловича Кмецинського) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. — Луцьк, 2010. — Вип. 37. — С. 94–95; Гайдай Л.І., Пась В.І. Кмецинський В.М. — краєзнавець, дослідник // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). — К., 1999. — Вип. 6. — С. 280–283.

²² Остапюк Д.О. Мій батько (Спогади про Д.О. Остапюка) // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 437.

²³ Вернидубов О.П., Нагорна О.В. В. Кмецинський — волинський краєзнавець // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 478.

²⁴ Корінчук Н. Поліський починатель — Василь Кмецинський, ім'я якого варте бути присвоєним Камінь-Каширському народному історико-краєзнавчому музеєві // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 479–483; Мороз К, Півницька М., Кмецинська Т. Спогади про Василя Кмецинського //

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Науковий збірник. Вип. 37. Матеріали XXXVII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Камінь-Каширський. — Луцьк, 2010. — С. 105–106.

²⁵ Василюк Л.Л., Харко Ю.М. Подвиг в ім'я науки // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. — Луцьк, 1999. — Т. III. — С. 454–474.

²⁶ Там само. — С. 455.

²⁷ Там само.

²⁸ Харко Ю., Василюк Л. Микола Корзонюк — дослідник волинського краю // Суспільствознавчі науки та відродження нації. — Луцьк, 1997. — Кн. 2. — С. 84.

²⁹ Надольська В. Історико-краєзнавчі дослідження Вальдемара П'ясецького // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник. — Луцьк, 2004. — Вип. 3. — С. 211–214.

³⁰ Там само. — С. 212.

³¹ Гриб Л. Олександра Кондратович — педагог і фольклорист // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України: Науковий збірник / Волинське обласне товариство краєзнавців та ін.; упоряд. та відповід. за вип. Г. Бондаренко, А. Бондарчук, А. Силук. Вип.20. — Луцьк, 2006. — С. 96–98.

³² Ковальчук Є. Експедиції Волинського краєзнавчого музею 1981–1982 рр. по обстеженню культових споруд Волині на предмет виявлення, обліку і збору цінних мистецьких пам'яток // Волинський музей. Історія і сучасність. (Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р.). — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 11–12; Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 118–123; Бондаренко Г. Співпраця Волинського краєзнавчого музею і Волинського обласного товариства краєзнавців // Волинський музей. Історія і сучасність. (Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р.). — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 13–14.; Грицина Л. З історії науково-освітньої роботи Волинського краєзнавчого музею. Спогади // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 38–42; Панишко С. Робота Давньоруської археологічної експедиції та формування фондів Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей. Історія і сучасність. (Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р.). — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 21.

³³ Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19–20 травня 2009 р. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 121.

³⁴ Ковальчук Є. Експедиції Волинського краєзнавчого музею 1981–1982 рр. по обстеженню культових споруд Волині на предмет виявлення, обліку і збору цінних мистецьких пам'яток // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 р. — Луцьк: Ініціал, 1997. — С. 11.